

RAZVOJ ZAGREBA I URBANIZACIJA SREDIŠNJE HRVATSKE

STANKO ZULJIĆ

1

Suvremeni Zagreb je, kako u prostornom pogledu tako i u pogledu koncentracije stanovništva, dostigao dimenzije velikog grada šireg značenja. U gradu unutar njegovih širih urbanih međa živi 675.000 stanovnika, odnosno 15,07% ukupnog stanovništva SR Hrvatske.¹ Takvo značenje grada Zagreba nameće potrebu stalnog aktualiziranja interesa šire društvene zajednice za suvremene opće značajke i prostornu strukturu urbanizacionih procesa u SR Hrvatskoj, unutar kojih grad Zagreb zauzima težišni položaj. S obzirom na neposrednu povezanost procesa urbanizacije — a posebno procesa koncentracije stanovništva u velikim gradovima (unutar čega znatnim dijelom na širem urbanom prostoru Zagreb) — sa općim tokovima društveno-ekonomskog razvitka, ovdje se više ne radi o praćenju nekih popratnih tokova promjena strukture SR Hrvatske. Naprotiv, radi se o bitno važnim rezultatima što potvrđuju uspješnost dosadašnjeg razvitka i ukazuju na stvorene osnove za budući razvoj.

Treba unaprijed istaknuti da urbanizacija — pored toga što je neizbježna pretpostavka razvoja razvijenih zajednica — donosi sobom i vrlo određene društvene probleme. Ti su problemi posebno uočljivi kada se radi o velikim koncentracijama stanovništva. Zbog tih problema, koji se ponekad suviše jednostavno pripisuju isključivo urbanizacionim procesima (iako su dijelom uzrokovani sadržajno širim promjenama u pogledu društvenih odnosa i međuzavisnosti), pojavljuju se teze o potrebi organiziranog suprotstavljanja urbanizacionim procesima i procesima aglomeriranja stanovništva u velikim urbanim središtima.

Takvih mišljenja, tj. da urbanizacija uzrokuje probleme i da kroz poremećaje starih odnosa dovodi određene zajednice stanovništva u nepovoljnije društvene (socijalne) odnose, ima i u nas. Kod toga se vjerovatno podcjenjuje ekonomska osnova, odnosno izričita međuzavisnost urbanizacionih procesa sa cjelokupnim društveno nužnim procesom preobražaja našeg društva na svim područjima njegova života — od ekonomskih pa do socijalnih pojedinosti njegovog organiziranog života.

¹ Procjena za 1974. godinu.

Ovdje se, naravno, ne inzistira na tome da su procesi urbanizacije sami po sebi određena datost. Naprotiv, društvena zajednica treba da je angažirana (i ona to u pravilu jeste) na cjelokupnom kompleksu pitanja društveno-ekonomskog razvitka, unutar čega je urbanizacija isključivo jedna od komponena. To znači da se ne može izdvojeno govoriti samo o težnjama društva u pogledu urbanizacije (kada je riječ o njenoj prostornoj strukturi i demografskoj veličini), nego treba govoriti o širim ciljevima društveno-ekonomskog razvoja i osnovama (političkim, ekonomskim, prostornim) na kojima se oni mogu realizirati. Samim tim dolazi se do pretpostavki o nužnoj teritorijalnoj redistribuciji stanovništva i o transformaciji cjelokupnog sistema naseljenosti — u smislu njegovog prilagođavanja ciljevima budućeg društveno-ekonomskog razvitka i budućoj društveno-ekonomskoj strukturi.

Prethodne napomene su nužne s obzirom na neka složena pitanja (interna i eksterna) u vezi suvremenog razvoja Zagreba. Ovo tim više što se u vezi toga razvoja susreću dileme o tome dali je razvoj grada Zagreba u mjerilu razvoja širih prostora SR Hrvatske i SFR Jugoslavije, te dali je koncentracija stanovništva kakva se razvija unutar širih urbanih i metropolskih međa Zagreba prostorno racionalna, društveno prihvatljiva i ekonomski u interesu šire društvene zajednice. Ovdje se unaprijed daje potvrdni odgovor i tvrdi da Zagreb, s obzirom na svoje društveno-ekonomske funkcije unutar SFRJ nije hipertrofirana gradska aglomeracija, iako u pogledu njegovog prostorno — urbanističkog razvoja postoje ne malobrojni i ne mali problemi.

2

Urbanizacioni procesi šireg domašaja značenja inicirani su na prostoru SR Hrvatske tek nakon drugog svjetskog rata. Godine 1948. u gradskim naseljima je živjelo svega 23,5% ukupnog stanovništva SR Hrvatske. Do godine 1971. udio gradskog u ukupnom stanovništvu republike se povećao na 41,05%. Broj gradskog stanovništva se više nego udvostručio (od 888.000 u 1948. godini na 1,817.000 godine 1971.). Krupne strukturalne promjene² i velike promjene u pogledu prostornog razmjesta stanovništva bile su moguće u prvom redu zbog ubrzanog razvoja onih gradova koji su već imali određenu urbanu i industrijsku tradiciju. To se posebno odnosi na grad Zagreb koji je kao vodeće industrijsko središte Jugoslavije neposredno mogao na svojem prostoru prihvatiti dalju koncentraciju industrijskih djelatnosti i stanovništva.

O značenju Zagreba za razvoj urbanizacionih procesa na području SR Hrvatske govori podatak da je u Zagrebu živjelo 1948. godine 8,32% ukupnog stanovništva republike, 1961. godine 10,36%, a 1971. godine 12,79%. Uporedo sa Zagrebom razvijao se na prostoru Središnje Hrvatske³ cijeli sistem urbanih središta — sa snažnim osloncem na grad Zagreb. Na taj način se Središnja Hrvatska i u novim društveno-ekonomskim uvjetima i u okvirima

² Kao primjer navodi se da se poljoprivredno stanovništvo u SR Hrvatskoj smanjilo od 2,210.000 u 1953. godini na svega 1,432.000 godine 1971.

³ Pojam Središnja Hrvatska odnosi se na Srenjehrvatsku makroregiju, a obuhvaća 43 općine (prema razgraničenju 1971. godine). Obuhvaćeni su Zagrebačko područje, Hrvatsko Zagorje i Medimurje, Varaždinska i Bilogorska Podravina, Bjelovarsko, Daruvarsko i Pakračko područje, Moslavina, Sisačka Posavina, Karlovačko Pokuplje, Banija i Kordun.

jedne znatno proširene mreže urbanih središta ponovno potvrdila kao težišni prostor Hrvatske.

Središnja Hrvatska obuhvaća 34,8% ukupne površine SR Hrvatske. Godine 1971. na Središnju Hrvatsku je otpadalo 48,2% ukupnog stanovništva SR Hrvatske, 48,8% ukupnog gradskog stanovništva SR Hrvatske, odnosno 66,5% ukupnog stanovništva velikih gradova SR Hrvatske⁴. Iste godine je na području Središnje Hrvatske ostvareno 50,9% ukupno ostvarenog narodnog dohotka na cijelom području SR Hrvatske. Naprijed navedeni podaci potvrđuju izuzetno društveno-ekonomsko značenje prostora Središnje Hrvatske, a ujedno ukazuju na određenu podudarnost nekih podataka o stanovništvu i naseljenosti sa izdvojenim ekonomskim pokazateljem.

Na prostoru Središnje Hrvatske živjelo je 1971. godine 2.132.620 stanovnika. Ovdje treba posebno istaći da se unutrašnja struktura naseljenosti toga prostora razmjerno brzo mijenja i da je kod toga u proteklom razdoblju posebno značenje imao razvoj grada Zagreba.

Kada se ističe značenje Zagreba za razvoj cjelokupnog prostora Središnje Hrvatske i porast udjela Zagreba u nekim veličinama za to područje, treba istovremeno navesti podatke koji pokazuju da se tu ne radi o izdvojenom rastu isključivo Zagreba. Naime, razvoj Zagreba je praćen istovremenim razvojem cijelog jednog sistema manjih i većih urbanih središta. Može se čak što više tvrditi da se radi o vrlo određenoj međuzavisnosti razvoja čitavog prostora Središnje Hrvatske, sa izričitom prevagom značenja urbanizacionih procesa i sa snažnim osloncem na razvoj Zagreba.

Stupanj urbaniziranosti Središnje Hrvatske, podrazumijevajući tu udio stanovništva gradova (i gradskih naselja) u ukupnom stanovništvu je u stalnom ubrzanom porastu. Za potvrdu prednje konstatacije mogu poslužiti podaci da je u gradovima Središnje Hrvatske živjelo 1948. godine svega 24,4%, godine 1961. — 31,6%, a 1971. godine već 41,6% ukupnog stanovništva toga područja. Treba odmah istaći da i tako razmjerno visok porast stupnja urbaniziranosti nije predstavljao odstupanje od općih tokova promjena strukture naseljenosti SR Hrvatske. Naime, kroz isto razdoblje od 1948. do 1971. godine stupanj urbaniziranosti SR Hrvatske se povećao od 23,5% na 41,1%.

Središnja Hrvatska se, dakle, usprkos svoje brze unutrašnje transformacije nije urbanizirala izvan prosjeka utvrđenih za SR Hrvatsku. Kao narednu konstataciju treba istaći činjenicu da se unutar urbanizacionih procesa na prostoru Središnje Hrvatske — Zagreb nije isticao nekim nadprosječnim udjelom, što znači da su urbanizacioni procesi na tom području dostigli određenu teritorijalnu rasprostranjenost. Činjenica je da se udio Zagreba u ukupnom stanovništvu Središnje Hrvatske povećao od 17,1% u godini 1948. na 26,6% godine 1971. Međutim, istovremeno se udio stanovništva svih gradova na tom području u ukupnom stanovništvu toga područja povećao od 24,4% na 41,6%, što znači da se bitno izmjenila cjelokupna struktura naseljenosti i to u korist urbanih naselja. Naročito nakon 1960. godine urbanizacioni procesi su se i na prostoru Središnje Hrvatske teritorijalno proširili, a demografski u daljoj mjeri pojačali, pa se udio Zagreba unutar cjelokupne urbane skupine stanovništva čak i smanjio i to od 68,1 u 1961. godini na 63,8% godine 1971.

⁴ Velikim gradovima ovdje se smatraju gradovi sa više od 100.000 stanovnika.

Tabl. 1. Izdvojeni osnovni podaci o strukturi naseljenosti Središnje Hrvatske

Godina	Broj stanovnika			%		
	Ukupno	Gradsko stanovništvo	Zagreb	Zagreb		
				Gradsko u ukupnom stanovništvu	u odnosu na ukupno stanovništvo	u odnosu na gradsko stanovništvo
1948.	1.843.068	450.336	314.669	24,4	17,1	69,4
1953.	1.917.418	508.947	350.829	26,5	18,3	68,9
1961.	2.002.771	632.234	430.802	31,6	21,5	68,1
1971.	2.132.620	886.930	566.224	41,6	26,6	63,8

Na prostoru Središnje Hrvatske je naročito počam od 1960. godine u toku dalje intenziviranje procesa deagrarizacije i urbanizacije. Ovdje se uzgred spominje da je Središnja Hrvatska istovremeno područje imigracije (doseljavanja) stanovništva. Imigracija stanovništva iz ostalih područja SR Hrvatske i SFRJ u Središnju Hrvatsku je ograničenog opsega. Tako se npr. kroz razdoblje od 1961. do 1971. godine u Središnju Hrvatsku doselilo (pozitivan saldo migracija) svega oko 32.000 osoba⁶, što je s obzirom na društveno značenje, smještajne pogodnosti i potencijale toga područja — umjerena veličina.

Čitav prirodni priraštaj stanovništva, a također i čitavo doseljeno stanovništvo usmjereni su na prostoru Središnje Hrvatske u gradska naselja, odnosno u urbanizirane prostore. To je, uostalom, karakteristikom razvoja i drugih dijelova SR Hrvatske, s tim što je na prostoru Središnje Hrvatske taj proces nešto ranije otpočeo. O veličini i značenju promjena u pogledu strukture naseljenosti prostora Središnje Hrvatske govori podatak da se kroz razdoblje od 1948. do 1971. godine ukupno stanovništvo na tom području povećalo za 289.552 osobe, a gradsko stanovništvo za 436.594 osobe. Istovremeno se stanovništvo seoskih naselja smanjilo za 147.042 osobe. Do većih promjena dolazi tijekom desetljeća 1961—1971, kada se gradsko stanovništvo povećalo za 254.696 osoba, a seosko smanjilo za 142.847 osoba.⁶

⁶ Godine 1961. u Središnjoj Hrvatskoj je živjelo 2.002.771 stanovnika, a prirodni priraštaj kroz razdoblje od 1961. do 1971. godine je iznosio 97.850 osoba. Godine 1971. utvrđen je broj od 2.132.620 stanovnika, što znači da je pozitivno odstupanje na osnovi salda migracija obuhvaćalo 31.999 osoba.

⁶ Dio porasta gradskog stanovništva otpada na naselja što su se na osnovi porasta stanovništva i na osnovi promjene strukture stanovništva transformirala u mjeri koliko je to bilo potrebno da se statistički izdvoje iz skupine seoskih (ili mješovitih) naselja i priključe skupini gradskih naselja. Radi ocjene veličine toga vida urbanizacije navodi se da su na prostoru Središnje Hrvatske 1971. godine kao takva iz »sela« u »gradove« transformirana naselja izdvojena 13 naselja sa ukupno 50.308 stanovnika. Ukoliko se kod analize rasta gradskog, odnosno smanjenja seoskog stanovništva isključi proces transformiranja seoskih u gradska naselja tada se dolazi do podataka da se kroz desetljeće od 1961. do 1971. godine gradsko stanovništvo povećalo za 204.388, a seosko smanjilo za 74.539 osoba.

Kada je prethodno analizirano značenje razvoja Zagreba unutar rasta urbane skupine naseljenosti naveden je podatak da je na Zagreb 1971. godine otpadalo nešto manje od 2/3 ukupnog gradskog stanovništva Središnje Hrvatske. Na preostala 32 gradska naselja Središnje Hrvatske otpadalo je svega 36,2% gradskog stanovništva tog područja. Karakteristično je da se udio Zagreba u ukupnom gradskom stanovništvu Središnje Hrvatske kroz čitavo razdoblje nakon drugog svjetskog rata postupno smanjivao.

Tabl. 2. Struktura urbanizacije na prostoru Središnje Hrvatske 1971. godine

Skupina gradova s obzirom na broj stanovnika	1948.			1971.		
	Broj gradova	Broj stanov- nika	%	Broj gradova	Broj stanov- nika	%
manje od 10.000	15	64.656	14,4	23	111.609	12,6
10.000 — 24.999	3	44.321	9,8	6	88.784	10,0
25.000 — 99.999	1	26.690	5,9	3	120.313	13,6
više od 100.000	1	314.669	69,9	1	566.224	63,8
Svega	20	450.336	100,0	33	886.930	100,0

Još u bližoj prošlosti urbani sistem je na prostoru današnje Hrvatske bio izričito nerazvijen. U razdoblju prije prvog svjetskog rata jedva su se nazirali obrisi jednog šireg sistema društveno-ekonomskih središta — pa je to uvjetno povećavalo značenje Zagreba, iako je i njegov domašaj utjecaja kao urbanog središta bio ograničen. O nekom urbanom sistemu na području Središnje Hrvatske prije prvog svjetskog rata također je jedva moguće govoriti. Iskustveno je dokazano da se šire regionalne društveno-ekonomske funkcije jednog gradskog naselja mogu uspješno razvijati tek nakon što je u njemu dostignuta koncentracija od najmanje 10.000 stanovnika⁷. Na području Središnje Hrvatske su 1880. godine samo Zagreb i Varaždin imali više od 10.000 stanovnika, a u njima je živjelo svega 3,5% stanovništva toga dijela Hrvatske⁸. Naravno da je to bila nedovoljna koncentracija urbanog stanovništva, što je imalo za posljedicu zaostajanje cjelokupnog društveno-ekonomskog razvitka na tom području⁹. Iako se mreža gradskih središta sa više od 10.000 stanovnika postupno proširivala, do krupnijih pozitivnih promjena došlo je tek u razdoblju nakon drugog svjetskog rata i to posebno nakon 1960. godine.

⁷ Naravno da kod jedne detaljnije analize toga pitanja ne treba zanemariti ostale uvjete i činioce što utječu na formiranje regionalnih središta i određuju domašaj utjecaja njihovih središnjih funkcija.

⁸ Godine 1880. su na prostoru Središnje Hrvatske živjela 1.103.483 stanovnika.

⁹ Radi usporedbe navodi se da je 1971. godine u gradovima sa više od 10.000 stanovnika živjelo 36,4% ukupnog stanovništva Središnje Hrvatske. Naravno da je to omogućilo bitno složeniju raspodjelu središnjih urbanih funkcija na tom prostoru.

Tabl. 3. Razvoj sistema gradova sa više od 10.000 stanovnika na području Središnje Hrvatske kroz razdoblje od 1880. do 1971. godine

Grad	Broj stanovnika ¹⁰			
	1880.	1931.	1948.	1971.
Zagreb	28.388	185.581	314.669	566.244
Karlovac	(5.824)	21.210	26.690	47.543
Sisak	(5.529)	10.915	14.140	38.458
Varaždin	10.371	13.110	17.314	34.312
Bjelovar	(3.172)	10.252	12.867	20.998
Koprivnica	(6.027)	(9.472)	(8.663)	16.483
Virovitica	(5.089)	10.652	(9.951)	16.378
Petrinja	(4.478)	(5.536)	(4.927)	12.155
Čakovec	(4.178)	(6.192)	(6.947)	11.773
Kutina	(1.558)	(3.540)	(4.631)	10.997
Svega	38.759	241.068	385.680	775.321

Na osnovi razvoja jednog šireg sistema urbanih središta, razvoj Zagreba — iako u pogledu rasta stanovništva vrlo intenzivan — bitno ne otkaae od cjelokupnog razvoja Središnje Hrvatske, imajući kod toga u vidu da se to područje postupno razvija u pretežno urbaniziranu i pretežno industrijaliziranu makroregionalnu zajednicu¹¹.

3

Pojedini dijelovi Središnje Hrvatske se međusobno u većoj ili manjoj mjeri razlikuju. Te su razlike u znatnoj mjeri rezultanta različitog stupnja povezanosti pojedinih područja sa gradom Zagrebom, odnosno uvjeta koji određuju razvijanje odnosa međuzavisnosti i povezanosti.

Od ukupnog stanovništva Središnje Hrvatske 45,4% živi u Zagrebačkom području. Na Zagrebačku regiju otpada 66,2% stanovništva Središnje Hrvatske. Proces dalje umjerene koncentracije stanovništva u — i oko Zagreba kao najснаžnijeg demografskog težišta u SR Hrvatskoj, i dalje je u toku. Tako se npr. kroz razdoblje od 1961. do 1971. godine stanovništvo Zagrebačkog područja povećalo za 17,9%, a Zagrebačke regije u cjelini za 11,4%; istovre-

¹⁰ Za godine kada je određeni grad imao manje od 10.000 stanovnika podatak je naveden u zagradama. Podaci u zagradama nisu uzeti u obzir kod zbira.

¹¹ Godine 1971. u Središnjoj Hrvatskoj na poljoprivredno stanovništvo je otpadalo 36,3% ukupnog stanovništva (prosjeak za SR Hrvatsku je iznosio 32,3%). Od ukupno 43 općine, njih 23 je navedene godine imalo više od 50% poljoprivrednog stanovništva.

meno se stanovništvo Zagorsko-međimurske regije povećalo za 2,8%, a u Bilogorsko-podravskoj regiji čak smanjilo za 5,3%. Na području Središnje Hrvatske u cjelini stanovništvo se kroz isto razdoblje povećalo za 6,5%¹². Navedeni podaci govore o teritorijalnoj preraspodjeli stanovništva šireg domašaja značenja. Tako npr. Bilogorsko-podravska regija gubi stanovništvo u korist

Sl. 1. Gradska naselja (po statističkoj definiciji) na području Središnje Hrvatske. Oznaka područja: 1 — Zagrebačko područje, 2 — Karlovačko područje, 3 — Sisačko područje. Oznaka razgraničenja: 4 — granice regija, 5 — granice užih područja unutar Zagrebačke regije, 6 — granice općina.

Fig. 1. Urban settlements (according to statistical definition) in Central Croatia. Territorial units: 1 — Subregion of Zagreb, 2 — Subregion of Karlovac, 3 — Subregion of Sisak. Delimitations: 1 — Regional limits, 2 — Territorial limits of units inside the Region of Zagreb, 3 — Limits of communes.

¹² Kroz isto vrijeme stanovništvo SR Hrvatske se povećalo za 6,4%.

prostora sa jačim urbanim središtima. Kroz svega deset godina (1961—1971) broj stanovnika toga područja se smanjio za 23.363, a računajući i prirodni priraštaj — iz toga područja se iselilo ukupno 30.124 stanovnika (negativni saldo migracija)¹³, odnosno 6,8% stanovništva.

Tabl. 4 Osnovni podaci o ukupnom i gradskom stanovništvu po dijelovima Središnje Hrvatske 1961. i 1971. godine

(u 000)

Područje ¹⁴	Ukupno stanovništvo			Gradsko stanovništvo ¹⁵		% udio u ukupnom stanovn. 1971. g.
	1961.	1971.	Indeks	1961.	1971.	
Zagrebačko područje	822	968	117,9	445	621	64,1
Sisačko područje	258	264	102,1	47	78	29,4
Karlovačko područje	188	181	96,2	44	52	28,9
Svega — Zagrebačka regija	1.268	1.413	111,4	536	751	53,1
Zagorsko-međimurska regija	291	299	102,8	36	56	18,8
Bilogorsko-podravska regija	444	421	94,7	60	80	19,0
Svega — Središnja Hrvatska	2.003	2.133	106,5	632	887	41,6

Stupanj urbaniziranosti pojedinih dijelova Središnje Hrvatske u neposrednoj je vezi sa položajem pojedinih područja u odnosu na grad Zagreb, iz čega proizlaze određeni uvjeti razvoja sistema gradskih središta u širem prostoru. Zbog veličine i razvoja Zagreba stupanj urbaniziranosti Zagrebačkog područja se stalno povećava (od 54,1% u 1961. g. na 64,1% u 1971. g.). Zahvaljujući u prvom redu razvoju Siska, Petrinje i Kutine razmjerno brzo se povećao stupanj urbaniziranosti Sisačkog područja od svega 18,3% u 1961. godini na 29,4% u godini 1971. Na Karlovačkom području proces urbanizacije je nešto sporiji. To

¹³ Na kretanje brojnosti stanovništva u Bilogorsko-podravskoj regiji u određenoj mjeri utječe i negativno prirodno kretanje stanovništva, koje je u razdoblju 1961—1971. g. utvrđeno u općinama Čazma, Đurđevac, Garešnica i Grubišno Polje.

¹⁴ Područja su razgraničena kako slijedi: Zagrebačko područje obuhvaća općine Donja Stubica, Dugo Selo, Jastrebarsko, Klanjec, Krapina, Samobor, Sesvete, Velika Gorica, Zabok, Zagreb, Zaprešić, Zelina i Zlatar-Bistrica. Sisačko područje obuhvaća općine Dvor, Glina, Ivanić Grad, Kostajnica, Kutina, Novska, Petrinja i Sisak, a Karlovačko područje općine Duga Resa, Karlovac, Ozalj, Slunj, Vojnić i Vrgin Most. Zagorsko-međimurska regija obuhvaća općine Čakovec, Ivanec, Ludbreg, Novi Marof i Varaždin, a Bilogorsko-podravska regija općine Bjelovar, Čazma, Daruvar, Đurđevac, Garešnica, Grubišno Polje, Koprivnica, Križevci, Pakrac, Virovitica i Vrbovec.

¹⁵ Po definiciji Saveznog zavoda za statistiku kao gradska naselja smatraju se 1961. godine Bjelovar, Čakovec, Daruvar, Duga Resa, Glina, Karlovac, Koprivnica, Krapina, Križevci, Kutina, Novska, Pakrac, Petrinja, Samobor, Sesvete, Sisak, Varaždin, Virovitica, Zagreb i Zaprešić, a godine 1971. još i naselja Bedekovčina, Botinec Stupnički, Dugo Selo, Garešnica, Ivanić Grad, Jastrebarsko, Kostajnica, Nedelišće, Oroslavje, Sračinec, Trnovec Bartolovečki, Velika Gorica i Zabok.

je dijelom posljedica nešto sporijeg rasta stanovništva Karlovca (za razdoblje 1961—1971. indeks od svega 118,3), a također vrlo ograničene privlačne moći ostalih gradskih naselja na tom području.

U Zagorsko-međimurskoj regiji i Bilogorsko-podravskoj regiji su procesi urbanizacije (ukoliko se usporede sa razvojem u Zagrebačkoj regiji) znatno sporiji. Osnovna urbana središta u tom području Bjelovar i Varaždin su se u proteklom razdoblju brojem stanovnika razmjerno brzo povećavala¹⁶, ali je sistem lokalnih urbanih središta i dalje nedovoljno razvijen. Zbog toga je udio gradskog u ukupnom stanovništvu 1971. godine iznosio svega 19⁰/₀ (1961. godine svega oko 13⁰/₀).

Unutar prostora Središnje Hrvatske u toku je proces dalje diferencijacije značenja pojedinih regija u pogledu njihovih društvenih-gospodarskih funkcija. To uvjetuje potrebu dalje preraspodjele stanovništva u korist gradova i urbaniziranih prostora, što zbog naslijeđenih pogodnosti i geografskih prednosti Zagreba ima za posljedicu dalje razvijanje Zagrebačkog područja kao težišnog prostora SR Hrvatske¹⁷.

4

Zagrebačke područje je prostor neposrednog utjecaja grada Zagreba. Unutar toga prostora urbanizacioni procesi nisu ograničeni na razvoj pojedinih gradova, nego poprimaju šire regionalne dimenzije. Čitavi nizovi naselja, bilo sa osloncem na gradsko jezgro Zagreba — bilo onih smještenih oko nekih lokalnih urbanih težišta, mijenjaju svoju strukturu (demografsku, gospodarsku, građevinsku i komunalnu), te poprimaju osnovna obilježja karakteristična za urbanizirane zajednice stanovništva. Na osnovi toga može se govoriti o razvoju urbaniziranih zona, koje na Zagrebačkom području obuhvaćaju sve veći broj naselja¹⁸.

U urbaniziranim zonama, računajući tu grad Zagreb u njegovim širim urbanističkim međama, prigradske zone grada i vanjske zone urbanizacije, živjelo je 1971. godine 770.891 stanovnika, odnosno 79,6⁰/₀ ukupnog stanovništva Zagrebačkog područja.

Iako su urbanizacioni procesi na Zagrebačkom području postali teritorijalno rasprostranjeni, u proteklom razdoblju još su uvijek prevladavale težnje veće koncentracije unutar urbanih međa Zagreba, a u znatno manjoj mjeri u njegovim prigradskim područjima. Vanjske zone urbanizacije iako u njima živi oko 66.000 stanovnika (1971. g.) su još uvijek razmjerno rijetko naseljene, imajući kod toga u vidu težnju tamošnjeg stanovništva za višim — gradskim komunalnim standardom. Zbog toga se može govoriti o inicijalnim urbanizacio-

¹⁶ Kroz razdoblje od 1961. do 1971. godine indeks porasta broja stanovnika je iznosio za Varaždin 129,7, a za Bjelovar čak 133,2.

¹⁷ U gradu Zagrebu je živjelo 1971. godine 58,5⁰/₀ stanovništva Zagrebačkog područja, odnosno 40,1⁰/₀ stanovništva Zagrebačke regije, odnosno 26,6⁰/₀ stanovništva Središnje Hrvatske, odnosno 12,8⁰/₀ ukupnog stanovništva SR Hrvatske.

¹⁸ Prema ocjeni autora urbanizirane zone na Zagrebačkom području, obuhvaćaju 257 naselja, od čega njih 140 čini dio prigradskih zona grada Zagreba. Prethodno nisu obuhvaćena ona urbanizirana naselja koja se na osnovi urbanističkog razgraničenja smatraju dijelom grada Zagreba.

Tabl. 5. Podjela na zone i promjene u pogledu naseljenosti kroz razdoblje od 1961. do 1971. godine pojedinih dijelova Zagrebačkog područja

Područje	Broj stanovnika		Indeks (1961 = 100)
	1961.	1971.	
Urbano područje Zagreba	468.263	620.545	132,5
Prigradske zone Zagreba	73.474	84.209	114,7
Vanjske zone urbanizacije:			
— Krapinsko-zabočka zona	43.137	47.088	109,2
— Klanječka zona	6.630	6.891	103,9
— Pregrada	950	1.003	105,6
— Jaskanska zona	9.177	9.939	108,3
— Pisarovinska zona	1.200	1.126	93,8
Svega — urbanizirana područja	602.831	770.891	127,9
Svega — ruralna područja	218.820	197.519	90,3
Sveukupno — Zagrebačko područje	821.651	968.410	117,9

nim procesima u tim područjima, koji daju brže efekte u njihovoj strukturalnoj transformaciji a manje dolaze do izražaja u pogledu koncentracije stanovništva. Ruralne zone su područje iseljavanja stanovništva. Tu se radi pretežno o prometno izoliranim prostorima, manjih poljoprivrednih mogućnosti, iz kojih se stanovništvo iseljava bliže prometnicama što čine okosnicu sistema naseljenosti Zagrebačkog područja. Proces iseljavanja je u proteklom razdoblju bio razmjerno brz jer se kroz svega deset godina (1961—1971) iz ruralnih zona Zagrebačkog područja iselilo oko 15% ukupnog stanovništva.

Zagrebačko područje čini jezgro Središnje Hrvatske. S obzirom na sve šire teritorijalne okvire razvoj Zagreba, koji na osnovi toga postaje regionalni pojam (u gospodarskom i u urbanističkom pogledu), Zagrebačko područje se sve određenije konstituira u jednu funkcionalnu cjelinu. Takvo funkcionalno objedinjavanje toga prostora nije uvijek i na vrijeme bilo praćeno adekvatnom društveno-političkom organizacijom. Ponekad su se ignorirali istovjetnost problema i interesa — nepobitnih kada je riječ o dugoročnim perspektivama; umjesto toga nastojalo se koristiti kratkotrajne, eventualne, vrlo uvjetne i po domašaju ograničene prednosti autonomnog ponašanja. Izgleda da su takva shvaćanja u novije vrijeme ipak prevladana. Ostaje da se nađu prava mjerila i adekvatni teritorijalni okviri organizacije jednog za SR Hrvatsku i SFRJ urbanistički izuzetno velikog i društveno-gospodarski izuzetno važnog težišta razvitka.

Kada je riječ o društveno-gospodarskoj povezanosti, urbanoj strukturi i društveno-političkoj organiziranosti šireg zagrebačkog područja treba respektirati činjenicu da to nije homogeno područje. Kao posebna cjelina, čiji razvoj treba najuže koordinirati, jeste metropolski prostor Zagreba, podrazumijevajući tu urbani prostor Zagreba i prigradske zone grada.

U »naselju« Zagreb, kako je ono razgraničeno za potrebe statističkog praćenja podataka o stanovništvu, je na dan popisa stanovništva 1971. godine živjelo 566.224 stanovnika. Stanovništvo se u naselju Zagrebsa ubrzano povećava; 1961. godine tu je živjelo svega 430.802 stanovnika, što znači da se kroz svega jedno desetljeće stanovništvo brojčano povećalo za 31,4%, odnosno uz godišnju stopu rasta od 2,77%. To se za veličinsku skupinu gradova kojoj pripada Zagreb može smatrati visokom stopom porasta stanovništva; ovo tim više jer se radi o statistički suženim granicama grada.

Kroz svega jedno desetljeće (1961—1971) stanovništvo naselja Zagreb se povećalo za 135.422, odnosno za 13.542 osobe godišnje. S obzirom da se radi o uže razgraničenom teritoriju grada jasno je da je na tom prostoru došlo do daljnjeg zgušnjavanja naseljenosti. Tu, međutim, ipak treba napomenuti da se stanovništvo naselja Zagreb i interno redistribuiralo. Tako se u razdoblju od 1961. do 1971. godine broj stanovnika u području Centra, Medveščaka i u Trnju¹⁹, dakle u središnjim zonama grada, smanjio za ukupno 15.899²⁰. Istovremeno se broj stanovnika u ostalim — i to pretežno u perifernim dijelovima naselja Zagreb, povećao za 151.321.

Brzi porast stanovništva u naselju Zagreba je posljedica još uvijek velike privlačnosti koju je staro jezgro Zagreba naslijedilo na osnovi dulje urbane tradicije, a također i zbog razmjerno povoljnijih uvjeta zapošljavanja. Tako se kroz razdoblje od 1961. do 1971. godine osim na osnovi prirodnog priraštaja (oko 30.500 osoba) stanovništvo brojčano povećavalo doseljavanjem. Ovdje se procjenjuje da je saldo doseljavanja u naselje Zagreb kroz navedeno razdoblje obuhvaćao oko 105.000 osoba.

U kraćim vremenskim razmacima Zagreb se u razdoblju nakon drugog svjetskog rata povećavao za stanovništvo čitavog jednog manjeg grada. Istovremeno su se privredne funkcije grada i njegove društvene institucije kao regionalnog, republičkog — a po određenim funkcijama i jugoslavenskog središta, razvile do mjerila neuporedivog sa stanjem zatečenim nakon završetka drugog svjetskog rata. To je imalo za posljedicu zasićenost prostora »naselja« Zagreb i prostornu ekspanziju grada u šire okolne prostore.

Pojam naselja« Zagreb je tijekom posljednjih godina postao nestvaran. Nakon 1971. godine postalo je nerealno odvojeno ga promatrati²¹. Grad Zagreb se teritorijalno proširio i to ne samo u okviru društveno-političke zajednice

¹⁹ Podrazumijeva se teritorij općina Centar, Medveščak i Trnje.

²⁰ Na području Trnja je smanjenje brojnosti stanovništva dijelom posljedica urbane rekonstrukcije toga područja, pri čemu se zbog izgradnje prometnih, javnih i privrednih objekata u proteklom razdoblju rušilo više stambenih objekata nego li ih se na tom području ponovno izgradilo. U središnjem dijelu grada smanjenje brojnosti stanovništva je dijelom posljedica postupnog rješavanja pitanja prenaseljenosti tamošnjeg stambenog fonda, još od vremena drugog svjetskog rata i neposredno nakon toga.

²¹ Nerealno je npr. statistički kao posebne jedinice promatranja uz naselje Zagreb obrađivati odvojeno npr. naselja Pionirski grad, Miroševac, Klara, Botinec i mnoga druga naselja koja su u stvari integralni dio grada. To otežava analitičku obradu podataka, jer se onda npr. pojavljuje podatak da stanovnik Dubrave koji je zaposlen u obližnjem Pionirskom gradu »radi izvan mjesta stalnog boravka«. Itd. Zbog toga treba provesti postupak kako bi se granice naselja Zagreb prilagodile stvarnom stanju i time odgovarajućim službama olakšalo statističko praćenje stvarnih tokova promjena na integralnom prostoru grada.

(općina — grad) Zagreba²², nego i na područja nekih susjednih općina. Na osnovi urbanističkog razgraničenja grada urbano područje Zagreba obuhvaća osim naselja Zagreb još 45 naselja sa područja »Grada« (10 općina) Zagreba, 5 naselja sa područja općine Samobor, 12 naselja na području općine Velika Gorica, 7 naselja na području općine Sesvete i jedno naselje na području općine Dugo Selo. Radi se dakle o ukupno 70 naselja. Na tom području živjelo je 1961. g. 37.461, a 1971. godine 54.321 stanovnika²³. Urbano područje Zagreba, računajući tu naselje Zagreb i ostale integralne dijelove grada, imalo je dakle 1971. godine 620.545 stanovnika. Do 1974. godine taj se broj povećao na 675.000²⁴ i to je realna urbanistički razgraničena dimenzija suvremenog Zagreba.

6

S obzirom na već dostignutu koncentraciju stanovništva i u uvjetima komuniciranja kakvi su uspostavljeni na širem prostoru utjecaja njegovih urbanih funkcija, Zagreb se naročito tokom posljednjeg desetljeća sve određenije širi izvan svojih urbanih međa. Zagreb postupno poprima složenu strukturu, kod čega se osim proširenog gradskog jezgra kao njegovi komplementarni dijelovi razvijaju prigradske urbanizirane zone. Takva prostorna ekspanzija grada u šire regionalne okvire postaje nužna, jer se za mnoge sadržaje neophodne za funkcioniranje jednog velegrada ne mogu naći racionalna prostorno-urbanistička rješenja unutar samog gradskog jezgra, ili u određenim slučajevima takve mogućnosti na tom prostoru uopće ne postoje.²⁵

Prigradske zone Zagreba razvijaju se na ulazno-izlaznim smjerovima magistralnih prometnih pravaca (željezničkih i cestovnih). Dobre prometne veze omogućile su da se još u razdoblju prije drugog svjetskog rata, a naročito u poratnim godinama, na tim pravcima razviju razmjerno učestale dnevne migracije radne snage, koje obuhvaćaju više desetaka tisuća osoba²⁶. Takav oblik međusobne povezanosti rezultirao je trajnijim i sve složenijim odnosima društveno-ekonomske međuzavisnosti. Preseljavanje stanovništva (sa otvorenim pi-

²² Godine 1974. taj je teritorij podijeljen u deset općina.

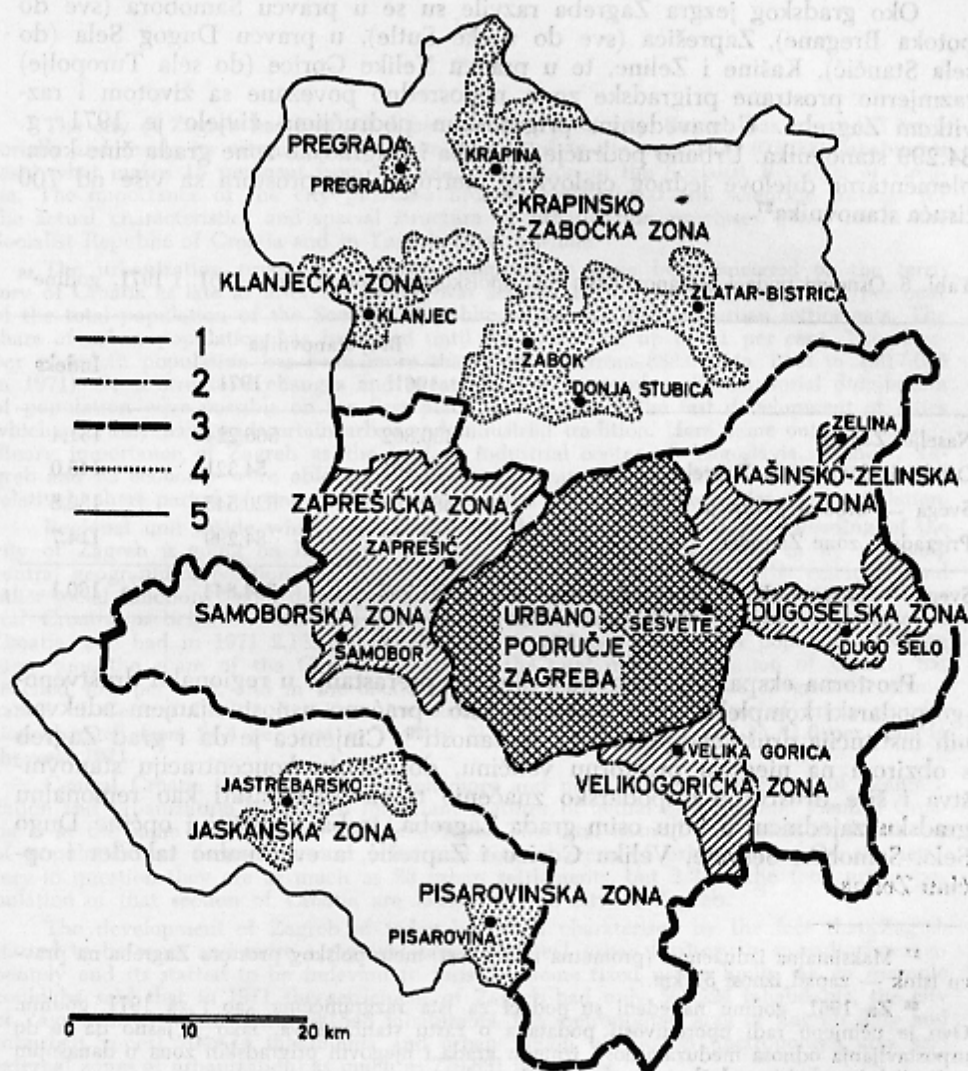
²³ Već i po samoj stopi porasta stanovništva od 3,78% godišnje, vidljivo je da se radi o urbaniziranom prostoru sa osloncem na razvijene društveno-gospodarske funkcije. Stanovništvo se najbrže povećavalo u »sesvetskom« dijelu grada Zagreba (za razdoblje 1961—1971. indeks porasta stanovništva je iznosio 312,1%), a nešto sporije u dijelovima grada izvan granica naselja Zagreb — a unutar granica Grada (općine) Zagreb (indeks 129,6). I u nekim drugim vanjskim dijelovima grada stanovništvo se razmjerno brzo povećavalo, npr. u »samoborskom« dijelu sa indeksom 122,4.

²⁴ Procjena autora.

²⁵ Veliki prometni sistemi, križanja autoputova i brzih cesta, obilazne željezničke pruge, zračne luke, crpilišta pitke vode, sistem zaštite od poplava, sistem deponiranja i prerade otpadnih materija, veliki rekreacioni kompleksi (nacionalni parkovi i sportski kompleksi) i neki drugi sadržaji velikog grada mogu se, odnosno moraju se u pravilu razvijati izvan gusto naseljenog prostora grada. I za određene industrijske djelatnosti prigradski prostori mogu pružati povoljnije uvjete razvitka, naročito kada je riječ o ekonomski povoljnijim uvjetima raspolaganja potrebnim tvorničkim prostorima, o približavanju mjesta proizvodnje stambenom razmještau određenih kategorija radne snage i sl.

²⁶ Godine 1961. je na čitavom Zagrebačkom području 46.376 osoba bilo zaposleno izvan mjesta stalnog boravka, od čega je 22.126 otpadalo na osobe zaposlene u gradu Zagrebu. Tijekom narednih godina taj se broj povećao.

tanjima dali područje iseljavanja — ili useljavanja »dobija« odnosno »gubi«), dnevne migracije radne snage (sa sličnim dilemama), relokacija pojedinih industrijskih djelatnosti izvan prostora gradskog jezgra u susjedna područja, nu-

Sl. 2. Zagrebačko područje — razgraničenje Metropolskog prostora Zagreba i vanjskih zona urbanizacije. Oznaka razgraničenja: 1 — urbano područje Zagreba, 2 — Metropolsko područje Zagreba, 3 — područje zajedničkih interesa šire gradske zajednice Zagreba, 4 — vanjske zone urbanizacije i 5 — Zagrebačko područje

Fig. 2. Subregion of Zagreb — delimitation of the Metropolitan area of Zagreb and its external zones of urbanization. Limits: 1 — Urban area of Zagreb, 2 — Metropolitan area of Zagreb, 3 — Suggested limits of the broader urban community according to criteria of common interest, 4 — External zones of urbanization, 5 — Subregional limits.

žni prostori u vanjskom pojasu gradskog jezgra za njegove komunalno-urbani-
stičke potrebe — samo su neka pitanja kojih odgovor treba tražiti jedino u
zajedništvu grada i njegove neposredne okolice.

Oko gradskog jezgra Zagreba razvile su se u pravcu Samobora (sve do
potoka Bregane), Zaprešića (sve do rijeke Sutle), u pravcu Dugog Sela (do
sela Stančić), Kašine i Zeline, te u pravcu Velike Gorice (do sela Turopolje)
razmjerno prostrane prigradske zone, neposredno povezane sa životom i raz-
vitkom Zagreba. U navedenim prigradskim područjima živjelo je 1971. g.
84.299 stanovnika. Urbano područje Zagreba i prigradske zone grada čine kom-
plementarne dijelove jednog cjelovitog metropolskog prostora sa više od 700
tisuća stanovnika²⁷.

Tabl. 6. Osnovni podaci o stanovništvu metropolskog prostora Zagreb 1961. i 1971. godine²⁸

	Broj stanovnika		Indeks
	1961.	1971.	
Naselje Zagreb	430.802	566.224	131,4
Ostali dijelovi grada Zagreba	37.461	54.321	145,0
Svega — urbano područje Zagreba	468.263	620.545	132,5
Prigradske zone Zagreba	73.474	84.299	114,7
Svega — metropolsko područje Zagreba	541.737	704.844	130,1

Prostorna ekspanzija Zagreba i njegovo prerastanje u regionalni društveno-
gospodarski kompleks nije u prošlosti bilo praćeno uspostavljanjem adekvat-
nih institucija društveno-političke povezanosti²⁹. Činjenica je da i grad Zagreb
s obzirom na njegovu prostornu veličinu, dostignutu koncentraciju stanovni-
štva i šire društveno-gospodarsko značenje treba organizirati kao regionalnu
gradsku zajednicu, u koju osim grada Zagreba, treba uključiti i općine Dugo
Selo, Samobor, Sesvete, Veliku Goricu i Zaprešić, a eventualno također i op-
ćinu Zelina.

²⁷ Maksimalna izduženost (prometna udaljenost) metropolskog prostora Zagreba na prav-
cu istok — zapad iznosi 57 km.

²⁸ Za 1961. godinu navedeni su podaci za ista razgraničenja kao i za 1971. godinu.
Ovo je učinjeno radi uporedivosti podataka o rastu stanovništva, iako je jasno da je do
uspostavljanja odnosa međuzavisnosti između grada i njegovih prigradskih zona u današnjim
teritorijalnim okvirima došlo tek nakon 1961. godine.

²⁹ Uzgred se napominje da su neki drugi veliki gradovi Jugoslavije bili institucionalno
povezani sa svojom širom okolicom. Kao primjer može poslužiti Grad Beograd, koji je pre-
ma stanju 1971. godine obuhvaćao 15 općina sa 1.209.361 stanovnika, od čega je 748.105
odpadalo na naselje Beograd.

Summary

THE DEVELOPMENT OF ZAGREB AND URBANIZATION OF THE
CENTRAL CROATIA

by

S. Zuljić

The city of Zagreb has reached dimension of a great city. Zagreb has expanded territorially and inside its external urban limits have lived in the year 1974 675.000 inhabitants (est.) what makes 15 per cent. from the total population of the Socialist Republic of Croatia. The importance of the city provokes broader professional and scientific interest for the actual characteristics and spacial structure of urbanization processes going on in the Socialist Republic of Croatia and in Yugoslavia as a whole.

The urbanization processes of greater importance have been initiated on the territory of Croatia as late as after the World war second. In the year 1948 only 23.5 per cent of the total population of the Socialist Republic of Croatia lived in urban settlements. The share of urban population has increased until the year 1971 up to 41 per cent. The number of urban population has been more than doubled (from 888.000 in 1948 to 1,817.000 in 1971). Great structural changes and great changes concerning the territorial distribution of population were possible on the first place as a result of the fast development of cities which previously have had certain urban and industrial tradition. Here came out the extraordinary importance of Zagreb as the leading industrial center of Yugoslavia. Namely, Zagreb and its economy were able at the certain moment accept inside its urban limits in a relatively short period of time further concentration of industrial activities and population.

Regional unit inside which territorial limits the urban and economic spreading of the city of Zagreb is going on has been called Central Croatia. This is due to its relatively central geographical position and particularly due to the importance of the economic and other social functions being developed in Zagreb to the benefit of the whole Croatia. Central Croatia participates with 38.8 per cent in the territory of the Socialist Republic of Croatia, and had in 1971 2,132.000 inhabitants, or 48.2 per cent of its population. At the same time the share of the Central Croatia in the total urban population of Croatia has reached 48.8 per cent, and in the national product even 50.9 per cent. Degree of urbanization of Central Croatia has been increasing permanently. The share of urban population changed from 24.4 per cent in 1948 to 31.6 per cent in 1961 and to 41.6 per cent in the year 1971.

Central Croatia is a region for which more and more intensive processes of deagrarianization and urbanization have been important features of actual development. Central Croatia is at the same time an area of in-migration. The total natural and mechanical increase of population are focused toward cities and toward areas of urbanization. On the territory in question they are as much as 33 urban settlements, but 2/3 of the total urban population of that section of Croatia are located in the city of Zagreb.

The development of Zagreb of today has been characterised by the fact that Zagreb started to be more and more a regional term. The real urban territory is spreading permanently and its started to be irrelevant to insist on some fixed urban limits. As an example could be said that in 1971 the settlement of Zagreb had only 566.224 inhabitants, the city of Zagreb in its urban limits 620.545 inhabitants, the metropolitan area of Zagreb (city and suburban zones) 704.844 inhabitants and urban region of Zagreb (metropolitan area and external zones of urbanization) as much as 770.891 inhabitant.

Territorial extension of Zagreb and its growth into one regional socio-economic complex has not been followed by the development of adequate institutions of more-communal interdependencies. It is obvious and it is necessary for the benefit of the further development that the city of Zagreb has to be organized as a regional urban community. This is due to its dimension, concentration of population, and would correspond to socio-economic importance of the city.